

פילון האלכסנדרוני ועקדת יצחק:

על Maren R. Niehoff, *Jewish Exegesis and Homeric Scholarship in Alexandria*

(הרצאה ביום העיון על ספר זה, אור לי"ח בטבת תשע"ב)

מאת יהודה ליבס

לפי שנים, כשראש החוג למחשבת ישראל באוניברסיטה העברית היה פרופ' יוסף סרמוניטה ז"ל, הביע הוא את דעתו על לימודי פילון, והיהדות ההלניסטית בכלל, במסגרת החוג, ואמר שבעיניו היחס בין פילון למחשבת ישראל הוא כיחס בין ספרות אוגרית למקרא.

לשמחתי דעה זו לא התקבלה כמדיניות החוג, כי לדעתי אין דמיון בין השניים. השפה האוגריתית וכתביה אומנם חשובים להבנת התנ"ך, אבל אין הם חלק מן המקרא גופו, ואילו פילון והיהדות ההלניסטית, אין די בחשיבותם כרקע למחשבת חז"ל או למחשבת יהדות בימי הביניים, הם גם חלק בלתי נפרד מן היהדות בכלל.

היהדות, אף שהיא פושטת ולובשות צורות שונות בתקופות שונות ובמקומות שונים, יש לה עם זאת, לפי השקפתי, גם דמות עצמית ואפיונים משלה. לפיכך גם היהדות ההלניסטית יכולה לשפוך אור על סוגיות במחשבת ישראל של ימי הביניים ושל העת החדשה, וזאת גם מצד הדמיון וגם על דרך הניגוד, כפי שבדעתי להראות בדוגמה בהמשך דברי, בדיון על עקדת יצחק.

מבחינה זאת דין פילון והיהדות ההלניסטית אינו כדין הנצרות, אף שגם לזאת היתה ויש זיקה חזקה ליהדות, כי הנצרות כבר בשלב קדום בהתפתחותה ניתקה עצמה מן התודעה הלאומית היהודית, ולא כן היהדות ההלניסטית ומייצגה החשוב, פילון האלכסנדרוני, כפי שאפשר להוסיף וללמוד ממארן שהעמיקה בסוגיה זו בספרה הקודם: *Philo on Jewish Identity and Culture*.

עם זאת גם לימוד הנצרות הוא צורך חיוני לחקר מחשבת ישראל, לפחות כמו לימוד כתבי אוגרית, וגם תודה מיוחדת חייבים אנו לדת זו, כי היא שימרה עבורנו את כתבי היהודים ההלניסטיים, ובראשם פילון. וכמובן (לצערי יש עוד צורך להדגיש זאת), חיוני הוא לימוד התרבויות והלשונות שבתוכן גדלו הוגי מחשבת ישראל, ובהן, לעתים קרובות, אף נכתבה הגותם. אי אפשר ללמד פילון באוניברסיטה ראויה לשמה בלא יוונית, ולא רמב"ם בלי ערבית, ולא מנדלסון בלא גרמנית.

ואם הזכרתי תודה, אז על אחת כמה וכמה, ולהבדיל, יש להודות למארן-רות, שעזבה את גרמניה הנוצרית, והצטרפה לעמנו וארצנו ולאוניברסיטה שלנו, ללמד בה ולחקור את מחשבת ישראל, ובראש וראשונה את היהדות ההלניסטית ופילון האלכסנדרוני בלשונם המקורית, ותודה גם לאוניברסיטה שקיבלה אותה לשורותיה.

מחקריה של מארן תמיד גם מעניינים כשלעצמם וגם רלוונטיים לתחומים אחרים של המחשבה היהודית. וכך גם הספר הנוכחי, על פרשנות התורה היהודית והעיסוק הלמדני ההומרי באלכסנדריה. אני שמח מאוד שנטלתי חלק בשלבים המוקדמים של עיסוקה זה של מארן. יחד קראנו בהומרוס, ולפי הצעתה גם במפרשיו האלכסנדרוניים הקדומים, וכך, בזכותה, נכנסתי גם אני במקצת לעולם המרתק הזה, ובמקצת אף שלחתי ידי במקצוע זה, המנצל את הפרשנות ההומרית לצורך הבנת הפרשנות המקראית, במאמרי על מעשה מרכבה כתורת סוד אצל פילון,¹ כשהצבעתי על הדמיון בין פרשנותו של פילון לאופני מרכבת האל, לבין, להבדיל, פרשנות אלכסנדרונית, שנשתמרה בכתבי הפרשנית ההומרית דָמו, לאופני מרכבת האלות הרה ואתנה באיליאדה.

המצב התרבותי של יהודי אלכסנדריה, כפי שמשתקף בספרה של מארן, דומה למצב היהודי בארצות המערב במאות האחרונות (שגם עליו עומדת מארן

¹ 'מעשה מרכבה ומעשה בראשית כתורת סוד אצל פילון האלכסנדרוני', קבלה 19 (תשס"ט), עמ' 323-335. מאמר זה, ושאר מאמריי דלהלן ניתנים לקריאה באתר שלי, שכתובתו: <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar>

במחקרים אחרים שלה, שעניינם חכמת ישראל בגרמניה). אף המחקר הפילולוגי-ביקורתי של המקרא, הידוע מאירופה, ובמיוחד מגרמניה, בעת החדשה, מוצא מקבילה באלכסנדריה ההלניסטית. יתר על כן. בשתי התקופות ובשני המקומות הלך מחקר המקרא בעקבות מחקר הספרות ההומרית. ועוד, כפי שמלמדת אותנו מארן, כמו בגרמניה כך גם באלכסנדריה ההלניסטית, בין חוקרי המקרא הביקורתיים היו גם יהודים, ואלה עוררו עליהם את חמת התמימים בנאמנותם לדת ישראל, כדוגמת פילון האלכסנדרוני, שנחלצו כנגדם כדי להגן על מה שנחשב בעיניהם כמסורת אבותיהם האותנטית.

אחת הפרשות המעוררות פולמוס כזה, רב רגשות, בין המחקר המדעי לבין הדת המקובלת, היא פרשת עקדת יצחק. לכך עדים אנו גם היום, ומסתבר שאין חדש תחת השמש: גם באלכסנדריה ההלניסטית עוררה פרשה זו ויכוח מלווה רגשות עזים. זאת למדים אנו מספר זה של מארן, המקדישה לפרשה זו את עיקר החלק השישי מספרה, החלק העוסק במחקר היסטורי של המקרא. מארן מעלה שם מתהום הנשייה חוקרי מקרא יהודיים, שסבורים היו שיש להבין את מצוות האל לאברהם להקריב את בנו, על רקע מנהגי קורבן אדם, ובמיוחד הקרבת צאצאים, המקובלים בדתות אחרות, אליליות. את מציאותם של חוקרים כאלה מוכיחה מארן לפי הפולמוס שמנהל נגדם פילון השולל דעה זו, והיא מראה יפה איך אנשים אלה קרובים ברוחם ובמתודות שלהם לחוקרי המיתוס ההומרי.

מארן מתרכזת כאן בניתוח דעתם של אותם חוקרי מקרא ביקורתיים קדמונים, ולא במחקר דעתו המנוגדת של פילון, שהיא מסתפקת בציטוטה. אין תמה בכך, שכן שהנושא של ספרה והחידוש שבו נוגע דווקא למתנגדיו של פילון, ההולכים בדרכי חוקרי הומרוס, ולא בדעתו שלו, הידועה זה מכבר. אבל אני מבקש לנצל הזדמנות זו ולהרחיב כאן דווקא בטענות הנגד של פילון, שאופיין וייחודן מתבלט עתה ביתר שאת, הודות לספרה של מארן הפורש לפנינו את טענות מתנגדיו. כך אוכל להבליט גם את השוני הגדול שבין רוח תקופתו לבין תקופתו המודרנית, שעד עתה דיברנו רק על הקבלה ביניהם,

ולברר יסוד רוחני חשוב של הדת הפילוניית, בהקבלה ניגודית לרוחם של אותם המבקשים היום 'להגן על היהדות'.

כאמור, בימי פילון הסבירו חוקרי מקרא את עניין עקדת יצחק לפי מנהגי הקרבת בנים, וקורבנות אדם בכלל, בדתות עתיקות אחרות, וכך עושים יורשיהם גם בימינו אלה, כפי שרומזת גם מארן, האומרת שהחוקרים בימי פילון הקדימו באלפיים שנה את החוקרים המודרניים (עמ' 99). אך התשובה הניתנת לאלה מצד נאמני הדת, שונה מאוד בין אז להיום. בניגוד לדרכו של פילון שנדבר עליה בהמשך, בימינו מתפרסמים מחקרים ומסות, לעשרות ולמאות, הבאים להוכיח שלעקדת יצחק אין כלל עניין עם קרבן אדם, או שעניינה דווקא בהתנגדות לקרבן כזה.

אנכי אינני בדעה זו, וכמוני אף מארן, גם אם היא מנסחת את שם את דעתה בנימוס רב יותר ממני. כשלעצמי אף אינני יכול להבין איך אפשר לפרש כך את הציפוי 'קח נא את בנך את יחידך אשר אהבת את יצחק וְלָךְ לְךָ אֶל אֶרֶץ הַמִּרְיָה וְהַעֲלֵהוּ שָׁם לְעֹלָה עַל אֶחָד הַהָרִים אֲשֶׁר אָמַר אֱלֹהֶיךָ' (בר' כב 2), ואף את מתן הפרס ואת דברי השבח שנאמרו בעקבות הנכונות השלמה להיענות לציפוי זה: 'אל תִּשְׁלַח יָדְךָ אֶל הַנֶּעַר וְאַל תַּעַשׂ לוֹ מְאוּמָה כִּי עֵתָה יִדְעָתִי כִּי יִרְאֶה אֱלֹהִים אֶתָּה וְלֹא חֲשַׁכְתָּ אֶת בְּנֶךָ אֶת יְחִידְךָ מִמֶּנִּי' (שם 12). אך כך, כשליטת קורבן אדם, מפרשים זאת למרבה הפלא לא רק הדיוטות אלא אפילו פרופסורים, ואף כאלה המלמדים בחוג למחשבת ישראל באוניברסיטה העברית, ובתוקף ובשכנוע כזה, שלא יועילו נגדם כל מלים, ממש כפי שאי אפשר לשכנע אדם אינטליגנטי שאינו מאמין ששתיים ועוד שתיים הם ארבע, שכן בוודאי מחשבה זו נטועה לא בשכלו אלא בחלק אחר מחלקי הנפש.²

פרשנות כזאת לעקדת יצחק איננה חידוש של דורנו, אף שגם אין היא עתיקה מאוד. מקורה בראשית התקופה המודרנית, בתיאולוגיה האפולוגטית של תקופת ההשכלה. על תולדות דעה זו אפשר ללמוד מעבודת ה-MA של ד"ר גילה ארוך (להב-שניר), שנכתבה בהדרכתי (בשנת תשס"ג), על עקדת יצחק

² ראה על כך במאמרי 'מיתוס ואורתודוקסיה: תשובה לשלום רוזנברג', מדעי היהדות 38 (תשנ"ח), עמ' 181-185.

במחשבה המודרנית. מעבודה זו עולה ממצא מאלף: בעוד שההוגים הנוצריים של הזמן החדש התעמקו מאוד בסיפור העקדה, ותלו בו את אמונתם, ההוגים היהודיים המשכילים ניסו בכל כוח מחשבתם להיפטר ממנו, ולטאטאו מתחת השטיח.

כל זה אמור, כמובן, רק במחשבה המודרנית. המחשבה היהודית המסורתית, שהוסיפה להתקיים גם בעת החדשה, דווקא הדגישה את סיפור העקדה כמעשה מכונן של העם והדת, אב-טיפוס מנחם בשעת גזרות וצרות ומקור הזכויות, כפי שמשתקף הדבר היטב אף בסידור התפילה, שבה טורחים אנו יום יום להזכיר לו לקב"ה את עקדת יצחק, היסוד האמיץ לקשרו עם ישראל.

קרבתו של יצחק הובלט במחשבת הדורות לעתים אף יותר מאשר בפשט הכתוב, כגון במדרשים ובפיוטים הרבים המדברים על כך שיצחק אף הוקרב בפועל ממש. נמצאו אף הוגים שראו את הקושי הגדול בניסיונו העקדה לא במצוות שחיטת הבן אלא דווקא בביטולה במצווה שנצטווה 'אל תשלח ידך'.³

פילון, כאמור, עמל קשות בהפרכת ההשוואה בין מעשה אברהם למעשי עובדי האלילים ובהתמודדות עמה, ומבחינה זו דומה הוא להוגים היהודיים המודרניים האפולוגטיקאים, ולא לשלומי אמוני ישראל שאינם מטרידים עצמם כלל בשאלות ביקורת המקרא. אך לגופו של עניין השקפתו דווקא מנוגדת באופן קוטבי לאותם הוגים מודרניים שממעטים בחשיבות העקדה, ומפקיעים אותה מכלל קרבן אדם. התנגדותו של פילון להשוואת אברהם עם עובדי אלילים באה דווקא מן הכיוון ההפוך לדרכם: לדעתו העלאת הבן לקרבן אינה מאפיינת עבודת אלילים; נהפוך הוא, המקום המקורי והעיקרי של ריטואל זה הוא בעבודת האל האמת, ואצל עובדי עבודה זרה מצוי רק נוסח מעוות וצל חיזור שלו.

לפי דברי פילון (בספרו על אברהם [De Abrahamo], פסקה 178-199)

עובדי האלילים אינם מקריבים את בניהם בלב שלם, אלא למטרות אנוכיות

³ ראה אסתר ליבס, "אל תשלח ידך" – שיאו של הנסיון לפי ר' ברוך מקוסוב, יהדות: סוגיות, קטעים, פנים, זהויות: ספר רבקה (לכבוד פרופ' רבקה הורביץ ז"ל. בעריכת חביבה פדיה ואפרים מאיר), בהוצאת אוניברסיטת בן גוריון בנגב, תשס"ז, עמ' 439-452.

שונות, למען המולדת, לניצחון במלחמה, כנגד בצורת, שטפונות או מגפה, או מפחד או לשם תהילה, ולא כאברהם שהיה מוכן להקריב את בנו יחידו בלב שלם רק כדי לקיים את מצוות האל ולעשות נחת לפניו.

אומנם בין עובדי האלילים, אומר פילון, יש גם כאלה שעושים זאת לפי דעתם מתוך יראת שמים (εὐσεβεία), אך אין זו יראת אלהים אמתית ושלמה כמו זו של אברהם. גם מפני שהבנים שהם מקריבים אינם בנים יחידים ובני זקונים אהובים כיצחק, אך בעיקר מפני שיראת השמים של עובדי האלילים נטועה בחוק ומנהג קבוע של הקרבת בנים, וכך מתוך השגרה והחוקיות פג במקצת התוקף הרגשי של מעשה זה, שהוא הוא עיקרו.

מארגומנטציה זו אפשר ללמוד עוד, מה שבעצם ידענו כבר ממילא, שהקרבת בנים כמובן אינה הכלל ואיננה הלכה פסוקה בדת ישראל בתורה שבכתב ובתורה שבעל-פה, לא לפי פשט הכתובים וגם לא לפי פילון. מדובר במעשה חריג, פעולת חסידות של יחיד, ובדרך כלל אסור הוא באיסור חמור. פילון מציג כאן אפוא בצד הדת הרגילה, גם דת של התמסרות טוטאלית כלפי האלהות, כזאת שמיועדת לא לכלל הציבור אלא ליחידים נבחרים. דת כזאת מתאר הוא אכן גם במקומות אחרים בכתביו, ומהם עולה אפיונה גם כדת מיסטית שיש להסתירה מעיני ההמון. כך אפשר ללמוד מפירושו של פילון למעשה הקרבת האש הזרה של נדב ואביהו, שהוא מפרשה לחיוב גדול, כהקרבה עצמית. על כך מרחיב אני בהרצאה שתינתן בע"ה בהמשך השנה, על 'העירום המלובש, עבודת הקודש הסודית והאזטריות אצל פילון האלכסנדרוני', ואפשר לקרוא משהו ממנה באתר שלי.

ושוב כאן המקום להודות למארן על ספרה החשוב והמעניין, שבוודאי יוסיף וישמש בסיס גם להעמקות נוספות בעולמו של פילון ומקומו ביהדות, כפי שניסיתי להראות בדוגמה זו.